

ע ט ה ד ע ת

חידושים, תגליות ועיונים במדעי היהדות

א ■ ת ש נ " ז

המרכז להוראת מדעי היהדות המכון למדעי היהדות האוניברסיטה העברית בירושלים

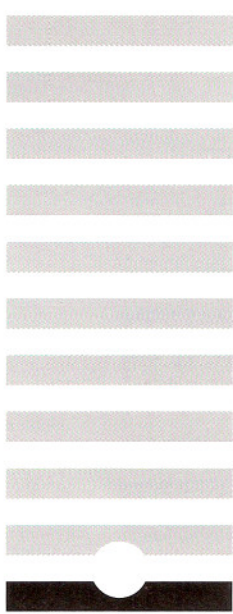

קערת כסף
שמשון משסע את לוע הארי,
האימפריה ההבסבורגית, המאה ה־19
מתפרסם באדיבות אוספי מוזיאון ישראל, ירושלים

הסיפור המקראי ממשיך את חייו גם במסגרת הספרות העברית בת זמננו. ואין להתפלא על כך, שכן דמויות המקרא – שהותירו את חותמן הן על ספרות חז"ל וספרות ימי הביניים (כפי שראינו במאמרים על העקדה), הן על הציור (במאמר על דוד וגלית) והן על המחשבה ההלכתית (במאמר שעסק בסיפור שכם) – ממשיכות למלא תפקיד מרכזי בעיצוב יצירות ספרותיות חדישות. את ה"שמשונים" השונים של (אם להזכיר מעטים מרבים) זאב ז'בוטינסקי ואורי אבנרי, לאה גולדברג ונתן זך, דוד אבידן ובתיה גור מעביר לנגד עינינו ד"ר דוד פישלוב, מרצה בחוג לספרות כללית והשוואתית באוניברסיטה העברית. "שמשונים עליך הקורא!"

"הנה שבים שמשוני"

גלגולי דמותו של שמשון בספרות העברית החדשה

דמויות מקראיות

רבות משכו אליהם לאורך הדורות את דמיונם של יוצרים, אמנים והוגים שונים. יוצרים אלו "כתבו מחדש" את הדמות המקראית, כל אחד ואחד לפי מיטב דמיונו וכשרונו. לעיתים, תהליך "הכתיבה מחדש" אינו אלא בגדר של הוספת פרטים שוליים או מימוש בפועל של מה שיש בסיפור המקורי בכוח, אך לעיתים תהליך זה מוליד דמות שונה מבחינות חשובות מזו המקראית. בין כך ובין כך, יצירה הכותבת מחדש דמות מקראית היא נקודת מפגש מעניינת, מתוחה לפרקים, בין הדמות כפי שהיא עולה מן הסיפור המקראי לבין עולמו של היוצר המאוחר, על מערך רגישותיו, ערכיו ואמונותיו.

למעשה, רק חלק מגלריית הדמויות הרב־גונית של המקרא זכה לעיבודים ולכתיבה מחדשת בדרכים רבות ומגוונות. דוד המלך, למשל, הוא דוגמה מובהקת לדמות אטרקטיבית

כזו. (התגבשות והשתנות דמותו בתוך המקרא, כמו גם במסגרת ספרות חז"ל ובאמנות יהודית

זכו לאחרונה לתיאור שיטתי בידי י' זקוביץ, ש' צבר וא' שנאן. ראה להלן בביבליוגרפיה: זקוביץ, דוד –

"מרועה למשיח"). מה יש בדמויות מקראיות מסוימות, כגון דוד או שמשון, שמשך אליהן לאורך השנים

את הדמיון היוצר יותר מאשר דמויות אחרות? מדוע משכה אליה דמותו של שמשון יוצרים ואמנים

יותר מאשר, דרך משל, ברק בן אבינועם? האם מידת המשיכה שעוררה דמות מסוימת תלויה במרכזיותה

של הדמות בעולם המקרא ובגודל המקום שהוקצה לה בספר הספרים? האם ניתן לומר, כי ככל שהמקרא מקדיש לדמות מסוימת מקום רב יותר, כך גדול הסיכוי כי היא תהפוך לדמות המושכת אליה תשומת לב ואפשרויות שונות של "כתיבה מחדש"? הכיוון שמציעה שאלה זו אינו נראה מבטיח במיוחד: העניין הכמותי, כשלעצמו, אינו יכול להסביר את דרגת המשיכה שיש לדמויות מקראיות על פני אחרות. לעלילותיו של יהושע, דרך משל, מוקדשים פרקים רבים במקרא, ולמרות זאת דמותו לא משכה אליה מספר רב של יוצרים, אמנים או הוגים.

דומה כי חשוב יותר משאלת הכמות (כלומר השאלה: כמה מקום מוקדש לדמות במקרא?) הוא ההיבט האיכותי והמיבני: שאלת תכונותיה המיוחדות של הדמות המקראית ושאלת היחסים בין תכונות אלו. אנסה להציע שני עקרונות למידת המשיכה שמעוררת דמות זו או אחרת, עקרונות היכולים לשמש כעין מדדים לפוטנציאל של כתיבתה מחדש: (1) אם הדמות מגלמת שיא בתחום מסוים, אישי או ציבורי (כוח, יופי, עורמה, אהבה, מנהיגות, סבלנות וכיוצא באלה), סביר כי היא תמשוך אליה תשומת לב, תיקבע בדמיון הקולקטיבי ותשמש מקור להשראה יצירתית; (2) אם בין תכונות שונות של הדמות יתגלעו יחסים מתוחים – וארציציות שונות של יחסי סתירה, ניגוד וחוסר התיישבות – הרי שלפנינו דמות מרתקת שגדלים הסיכויים לכך שזו תשתרש בתודעה ותגרה יוצרים בני דורות מאוחרים. עניין מיוחד מתוסף לדמות כאשר מדובר במתחים ובדו־משמעות שעניינם בממד המוסרי והערכי. (אגב, העקרון האחרון נרמז במסגרת דיון בגלגולי דמות לא־מקראית דווקא, דמותו של יוליסס [אודיסאוס] בספרות המערב; וראה פרק המבוא בספרו האנגלי של סטנפורד). לטענתי, מדובר בעקרון משולב ואוניברסאלי התקף ביחס לדמויות המקרא כמו גם ביחס לדמויות מיתיות וארכיטיפיות בכלל.

דמותו של שמשון כפי שהיא מתגלה לנו בספר שופטים פרקים יג–טז ממשת שני עקרונות אלה: שמשון הוא שופט, לוחם החירות הציבורי, אבל גם עסוק למעלה מראשו בעסקי אהבים ובמסעות נקמה פרטיים; נזיר האלהים המתהולל בחברת זונות; חד החידות הגדול הכושל בפענוח משמעותן של שאלות פשוטות;

החזק מכל אדם והחלש ככל האדם (על תכונותיו של שמשון ועל כמה מן המתחים ביניהן ראה בספרו של זקוביץ, "חיי שמשון", ובמיוחד עמ' 231-234). זאת אף זאת: הקטבים בתוך כל צמד ניגודים כזה מגשימים שיאים בתחומים השונים: שמשון אינו סתם אדם חזק, הוא כמעט Superman ומשיכתו לנשים נוכריות אינה בגדר של מעידה חד פעמית, שהרי הוא מצטייר כאוהבן הגדול הנמשך אליהן באופן שאינו ניתן לשליטה. דומני כי צירוף זה של תכונות-שיא שונות, שחלק מהן מקיים בין לבין עצמן מתחים שונים, הוא שהפך את שמשון לדמות מרתקת בעיני קוראים ויוצרים רבים ומגוונים, בספרות ובאמנות העברית והכללית. אגב, כבר בהתייחסויותיהם של חז"ל לדמותו של שמשון ניתן למצוא שניות ערכית מעניינת: נטייה לרימום דמותו ולהצדקתה בצד דברי ביקורת והסתייגות – כיאה לדמות מרתקת השנויה במחלוקת כדמותו של שמשון (ולעניין זה ראה בחיבורה של אמינוף).

במאמר זה נעמוד על כמה גלגולים מרכזיים של דמותו של שמשון בספרות העברית החדשה, ננסה למפות מבחינה תימאטית את גילוייה השונים, להצביע על מקורם של כמה מוטיבים בגלגולים אלה, ואף לאפיין את אופי היחסים המיוחד הנרקם בין היצירות המאוחרות השונות ובינן לבין המקור המקראי. נתבונן, ראשית, בשני שירים שכתבו מחדש, כל אחד בדרכו שלו, את דמותו של שמשון המקראי. מדובר בשתי יצירות המעידות, בין היתר, גם על חדירת דמותו לרבדים תרבותיים רחבים ואף עממיים במסגרת התרבות העברית החדשה; מדובר בשני טכסטים שיריים שזכו להיות מולחנים על ידי מלחינים חשובים ולהיות מזומרים בפי זמרים פופולריים. הראשון – שירו של אורי אבנרי, "שיר השועלים", שאת לחנו כתב מרדכי זעירא ושזכה לפרסום רב בזכות ביצועה של שושנה דמארי:

אַרְבַּע־אַרְבָּעָה עַל הַגִּיף הַדוֹהָר
וּבֹקֵעַ הַשִּׁיר מִן הַלֵּב.
וְהַשְּׁבִיל בְּדַרְכָּם מְרַקֵּד וּמְזַמֵּר,
זֶה הַשְּׁבִיל הַמוֹבִיל אֶל אוֹיֵב.

שׁוֹעֲלֵיו שֶׁל שְׁמֶשׁוֹן שׁוֹב פְּשֻׁטוֹ בְּמִרְחָב
וְנוֹשְׂאִים הַשְּׁלֵהֶבֶת בְּלִיל.
מַעֲזָה וְעַד גַּת שׁוֹב נְטוּשׁ זֶה הַקֶּרֶב,
לְחֵרוֹת יִשְׂרָאֵל.

הַאֲזִינוּ, מְצָרִים, לְשִׁירוֹ שֶׁל שְׁמֶשׁוֹן!
הוא בִּשְׂרֵךְ אֶת הַקֶּץ לַפְּלִשְׁתִּים.
הַאֲזִינוּ הַיָּטֵב לַמְּקַלֵּעַ, לְרִמּוֹן,
שִׁיר הַמָּוֶת לְחֵיל הַפּוֹלְשִׁים.

אַרְבַּע־אַרְבָּעָה אֶל הַקֶּרֶב הַגּוֹעֵשׁ,
מְזַמְּמֵת בְּלֵאט הַמְּכֹנָה,
חָדָשׁ הַמְּקַלֵּעַ הַיּוֹרֵק אֶת הָאֵשׁ,
אֶךְ הָאֵשׁ יִשְׁנָה נוֹשָׁנָה.

השיר השני, "דלילה", לקוח מתוך מחזור השירים של לאה גולדברג "אהבת שמשון". השיר הולחן על ידי דני ליטני, וזומר בפיו ובפי חוה אלברשטיין:

הו יִדַע יִדַע שְׁבַגְדָה,
וְנִכְנַע לְחֶלְקֵת הַלְשׁוֹן,
הוא יִדַע שְׁיָמוֹת מִיָּדָה –
פְּלִשְׁתִּים עָלֶיהָ, שְׁמִשׁוֹן.

וַיִּחְזַר וַיִּשְׁכַּב בְּחִיקָה,
עִם דְּמוֹתוֹ הַצּוֹפָה בְּאִישׁוֹן.
כִּי בְּכָל בְּגִידוֹתֶיהָ מֵתָקָה –
פְּלִשְׁתִּים עָלֶיהָ, שְׁמִשׁוֹן.

כִּי כְּבִשָּׁה כְּכֹבֵשׁ אֶת אוֹיְבוֹ
וְכָל לַיְלָה לוֹ לַיְלָה רֵאשׁוֹן
וַיִּצְהַל חֲרָדוֹת לְבָבוֹ –
פְּלִשְׁתִּים עָלֶיהָ, שְׁמִשׁוֹן.

רַק בְּבוֹא הָעֵדָה הַפְּרוֹעָה,
עַת טָפְחָה אֶהְבָּה עַל פְּנָיו,
הוא פָּקַח אֶת עֵינָיו וְרָאָה,
וְרָעִיָה נָקְרוּ אֶת עֵינָיו.

שני השירים הללו, שהראשון שבהם אף זכה למעמד של כמעט "שיר לכת" צבאי, מייצגים שתי אפשרויות מעניינות, מרכזיות וחשובות בעיצוב המחודש של דמותו של שמשון המקראי מבחינות שונות. הבדל מעניין אחד בין שני השירים קשור לשאלת מעמדו של עולמו של היוצר במסגרת היצירה המאוחרת, הכותבת מחדש את דמותו של שמשון המקראי: לאה גולדברג מספרת מחדש את הסיפור המקראי, ממלאת פערים ומוסיפה פרטים ופרספקטיבות (מה ידע שמשון, למשל, או כיצד כבש את דלילה וכיוצא באלה), אבל היא אינה מכניסה, לפחות לא ברמה מפורשת, את עולמה שלה אל תוך היצירה המאוחרת, היא "סך הכול" באה לספר מחדש את העולם המקראי. בשירו של אורי אבנרי, לעומת זאת, נוכחים ביצירה בו זמנית שני עולמות נבדלים: העולם המקראי של שמשון ושל הפלשתים, ועולמו העכשווי של כותב השיר, עולמו של לוחמי חטיבת גבעתי במלחמת השחרור הנלחמים בפולשים המצרים. בין שני העולמות מותח אבנרי – שוב, באופן מפורש ביצירה – קווי אנלוגיה: יחידת הג'יפים הממונעת של חטיבת גבעתי היא גלגול מודרני ומטאפורי של שועלי שמשון המקראיים; האש הממשית שהבעיר שמשון בשדות פלשתים הופכת לאש שיורקים כלי הנשק שבידי לוחמי יחידת הסיוור; היישוב העברי בארץ ירש את בני ישראל של תקופת השופטים; והמצרים הפולשים הרי הם גילום עכשווי של הפלשתים המקראיים.

אין ספק, בכל "סיפור מחדש" של דמות מקראית טמון ברמה זו או אחרת עולמו של היוצר הכותב מחדש את הסיפור המקראי. עולם זה, שאותו ניתן לתאר כמערכת של מאפיינים שונים של התקופה ושל היוצר – בתחום הלשוני, הערכי, האסתטי והאידיאולוגי – משוקע תמיד בתוך היצירה המאוחרת. אין גם ספק שנוצרות אנלוגיות מעניינות בין עולם זה לבין העולם המקראי שעליו כותב היוצר, אבל היוצר המאוחר יכול לבחור להצניע את עולמו שלו ולהציג את עצמו כמי שבא רק לספר מחדש את העולם המקראי, כפי שעושה גולדברג, או להבליטו ולהופכו לנוכח ולמפורש בתוך עולם היצירה החדשה, כפי שעושה אבנרי.

בנוסף להבדלים אלה מבחינת דרגת ההבלטה, המפורשות, והשילוב של עולם היוצר במסגרת היצירה החדשה

ה"כותבת מחדש" את הדמות המקראית, בולט, אולי בראש ובראשונה, ההבדל התימטי בין שירו של אבנרי לשירה של גולדברג: שני הכותבים מתמקדים ומפתחים אספקטים, סיטואציות, אפיזודות ומאפיינים שונים מתוך הסיפור או מתוך שרשרת הסיפורים של שמשון במקרא; שני השירים מעצבים שני "סוגי שמשון". אצל אבנרי נתפס שמשון כלוחם שחרור לאומי, כמי שנאבק בחירוף נפש ובעורמה כנגד כוחות שעבוד זרים, וכמי שתרם לגירושם מעל אדמת המולדת. שמשון של גולדברג, לעומת זאת, הוא הגבר האטרקטיבי והאהוב הנבגד, זה ההולך בעיניים פקוחות (ביטוי המקבל כמובן משמעויות אירוניות בהקשר זה) לקראת סופו הטראגי בידי אשה. לאבנרי משמש שמשון קולר לתלות בו תחושות ומאווים של לוחמים בחזית; לגולדברג משמש שמשון הזדמנות לפתח כמה מחשבות פואטיות על יחסי אהבה מורכבים בין גבר לאשה.

למעשה, חלק נכבד מן הגלגולים של דמותו של שמשון המקראי בשירה ובתרבות העברית החדשה (ואגב, גם בספרות ובאמנות העולם) מתארגן סביב שלושה מוקדים מרכזיים, ששני השירים שלעיל מייצגים שניים מתוכם: (1) התמקדות בדמותו של שמשון ה"לאומי". אופציה

זו ניתן למצוא, בנוסף לשירו של אבנרי, גם בשירו של יעקב

פיכמן "שמש באשקלון": "בלילה סהר סתיו נחנו דרך פלשת. / מישור חיוור. עוזב. ערבת־שדה נוגה. / אין זאת כי פה דרך, בהיות נפשו נרעשת, / שמשון, ואדמת אויב כבדה תחתיו שקעה". משורר מרכזי של דור הפלמ"ח, חיים גורי, מעורר את קווי הדמיון בין שמשון לבין לוחמי ישראל המודרנית בשירו "שמשוני" (שממנו שאולה כותרת המאמר הזה) הפותח במילים: "הנה שבים שמשוני ושערי עזה על כתפיהם: / עוברים, חיוך, ליד זקיפים עוורים. / זעתר. רוח. צרצרים". גם במחזהו של יגאל מוסינזון, "שמשון, קצין בצה"ל", מפותחת האנלוגיה בין שמשון המקראי לבין חיילי צה"ל: "זכור את אשר עשה לך עמלק? אדומים? ערבים? (פאזה) נקרא להם פלשתים... כן. תמיד יש אויבים מסביב... (עמ' 3). שירו של אריה סיון "שיר מתהפך שיש לו שני סיומים חלופיים" מציג ומתמודד אף הוא עם ההיבטים הלאומיים בדמותו של שמשון: "אני שמשון / שעוד כוחו בו להפוך על ראשיכם את כל העיר כולה / לצעקה פלשתים עלי".

תג חטיבת גבעתי

(2) התמקדות בסיפור (או סיפורי) האהבה הפרטיים והפרובלמטיים של שמשון. דוגמא אחת למוקד תימאטי זה ראינו במחזור "אהבת שמשון" של גולדברג: שמשון הגבר הייצרי, האוהב הטראגי הנבגד. למותר לציין שבמסגרת מוקד תימאטי זה נפגוש בדרך כלל לצד שמשון את מודעתנו דלילה. "שמשון היה", שיר נוסף של אריה סיוון המוקדש לדמותו של שמשון, זונח את שמשון ה"לאומי" ומתמקד בגבר הארוטי וברושם שהותיר על נשות הפלשתים: "שמשון היה נוהג להתהלך כמעט עירום / גופו הנהדר על איבריו ושערו / תופרים בבנות פלשתים הנסערות / פעמונים כמו כפתורים". יהודה עמיחי, בשירו "שמשון", מאיר בחיך את ההיבט הארוטי: "כל שבועים אני הולך / להסתפר / וחוזר חלילה. / בלי להזכיר את מה שקורה לי / עם דלילה. / כל שבועים". גם אשר רייך, בשירו "על אגדת הכוח של שמשון", מתמקד במערכת היחסים של שמשון עם דלילה, וחותם את השיר בשורות: "ושערו רב התהילה גלוי בידי דלילה / הקרות יותר מכל תער פלשתי". פיתוח מורכב של מערכת יחסיו של שמשון עם הנשים בחייו ניתן למצוא גם בפואמות "צללפונית" ו"שמשון בעזה" של יעקב פיכמן. הפואמות מציגות כמה נשים ה"מתחרות" על שמשון: אמו, הצללפונית, המייחלת לכך שהוא ייטול על עצמו את הייעוד הנזירי-לאומי הטראגי (למעשה – באופן עקיף, ניתן לטעון כי היא מייחלת למותו!), יעל, דמות של אהובה עברייא שיצר פיכמן, ומיפעת, אהובתו הפלשתית. ואילו אנדה עמיר מוסרת בשירה "דלילה" את הסיפור מנקודת מבטה של דלילה, ולמעשה כטראגדיה שלה.

(3) התמקדות או פיתוח ההיבטים הדתיים-מטאפיזיים שבדמותו של שמשון. אופציה תימאטית חשובה זו מתמקדת במתח שבין הממד האנושי-ארצי שבדמותו של שמשון לבין היותו בעל עמדה דתית מיוחדת, נזיר אלהים. המאבקים בין כוחות פיתוי ארציים לבין הכוח הדתי מפותחים באופן אלגורי ב"מעשה שמשון" של רמח"ל, מאבקים שבסיומם בוחר שמשון, בניסוחים כמו-מיסטיים, במוות שהוא חיים: "אמית נפשי כי אז אחיה רוגע. / חיי – תמותה, כי נפשי נבהלה. / ימי נזעכו [נדעכו] ורוחי חובלה [...] אחיה במותי וכאבי אשבייתה" (עמ' 72). יוסף צבי רימון מפתח ב"משירי שמשון" את הקונפליקט שבין אהבת הבשרים לאהבת האלהים, ומעניק לאחרונה ממדים ארוטיים. הממד הדתי-מטאפיזי מודגש באופן מעניין בשירו של נתן זך "את שערו של שמשון": "את שערו של שמשון מעולם לא הבנתי: / הכוח הרב הזה הגנוז בו, חשאייתו הנזירית". שמשון של זך מייצג עקרון של כוח משיכה דתי ומטאפיזי, שאותו דוחה הדובר ("אינו מבין"), לעומת כוח המשיכה של היופי שמייצגת דמותו של אבשלום – כוח הלובש ממדים דתיים ומטאפיזיים – שאותו הדובר יכול להבין ולאמץ. (ניתוח מאיר עיניים של השיר ראה ברומן הבלשי "רצח בחוג לספרות" של בתיה גור, עמ' 130-137).

את הכיוון המטאפיזי (לאו דווקא הדתי) ניתן למצוא גם באופן מעניין בשירו של דוד אבידן "שמשון הגיבור", הקושר את הגבורה וההקרבה של שמשון אל שאלות של גבורה והקרבה בכלל, ואל מצב הבדידות, הגבורה וה"הקרבה

ומה שטורד עוד יותר – לא ברור עם מי אמור הכותב להזהות בקונפליקט שסיומו עלול להיות טראגדיה נוראה משותפת לשני העמים: "אינני גולית. אני שמשון / שעוד כוחו בו להפוך על ראשיכם את כל העיר כולה / לצעקה פלשתים עלי – // כל כך הרבה כבר נהפך בי ואני חרד / אני חרד כל כך כי מכל מה שהיה לי התנ"ך / יוותר לי רק אותו כפתור שהנביא עמוס מזכיר בפרק טית. // סיום חלופי / עלי, לא עליכם, אולי עלי ועליכם / כי מיום שנהפך בי ככה התנ"ך איני יודע אל נכון / על איזה צד אני כותב". דמותו של שמשון ה"לאומי" ממשיכה גם בשנים האחרונות למלא תפקיד תרבותי-חברתי מעניין, ולא רק בתחום הספרות: ל"שועלי שמשון" של אבנרי ניתן למצוא "צאצא" מעניין בדמותה של "יחידת שמשון", אחת מיחידות ה"מסתערבים" של צה"ל.

אולי מביך, אבל בוודאי שלא מיותר יהיה גם להזכיר כי שמו של שמשון הועלה גם בהקשר מעוות ומעורר חלחלה – כאשר חלק מתומכיו הסהרוריים של ברוך גולדשטיין, הרוצח ממערת המכפלה, קשרו בין דמותו לבין זו של שמשון. ספר הזכרון לגולדשטיין נחתם, למשל, בהתייחסות אליו כאל מי "שלא יכול לסבול את טבח אחיו ואחיותיו על ידי פלשתים, עמד ואמר כמו שמשון 'תמות נפשי עם פלשתים'" (ראה בספר הזכרון ברוך הגבר, עמ' 531).

דמותו של שמשון זכתה אפוא לפיתוחים ספרותיים עשירים ומגוונים ואף שימשה בהקשרים שונים כמודל חינוכי ותרבותי. במסגרת ההסתעפויות השונות של גלגוליה של הדמות בספרות ובתרבות ניתן להצביע לעיתים על השפעות ועל קשרים אמיצים הנוצרים בין שלבים שונים במסגרת הגלגולים השונים. לעיתים יצירות מסוימות במסגרת גלגולים אלה זוכות למעמד חשוב ומרכזי משל עצמן, בין היתר משום שהן עצמן הופכות ליצירות המשפיעות על יוצרים אחרים. דומני כי ל"שמשון" של ז'בוטינסקי יש מעמד של "צומת" מרכזית מעניינת בהיסטוריה של גלגולי דמותו של שמשון. נחזור ונתבונן, למשל, בשני השירים שבהם פתחנו: "שועלי שמשון" של אבנרי ו"אהבת שמשון" של גולדברג. לטענתי, הרומן של ז'בוטינסקי שימש ככל הנראה מקור השראה לחלק חשוב מן המוטיבים המפותחים בשירים.

ז'בוטינסקי פותח את הרומן שלו בסצינה המתרחשת בפונדק, שבו אנו פוגשים לראשונה – דרך נקודת מבטו של מכבוני בן-שוני, בן שבט לוי – את דמותו של שמשון. גם גולדברג פותחת את המחזור "אהבת

שמשון של גולדברג, לעומת זאת, הוא הגבר האטרקטיבי והאוהב הנבגד

שמשון" בהדים על מעלליו המסופרים בפונדק: "ספרו גמלים בפונדק, / חמרים חמדו לצון, / ידובר על שמשון בפונדק; / אין כמוהו, יחיד, אחד הוא" (עמ' 208). ציר ריטורי ותימאטי מרכזי ב"שמשון" של ז'בוטינסקי סובב סביב חידות: חידת מוצאו של שמשון וחיבתו הידועה של שמשון לחידות, המתגלית במפגשו עם חבריו הפלשתים. מרכזיות החידה ברומן מתבטאת גם בסצינת השיא הדרמטית של הספר, כאשר דלילה (הלא היא אלינוער אחות סמדר, אשתו התמנית הראשונה – אליבא דז'בוטינסקי) מתודעת לשמשון, רגע לפני הפלת העמודים, באמצעות שרשרת של חידות: "'חידה אחרת לי אליך. הגידה לי, מה זאת: מהאוכל יצא מאכל, מעז – שעשוע, ממשחית – לץ. [...] הנה נתתי לפניך עוד חידה אחת: מן הנידחת יצאה מנצחת,

ע. ד. 1865

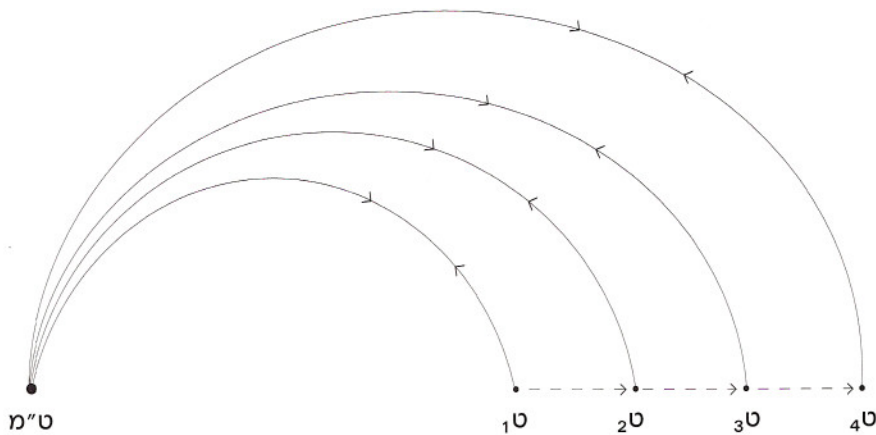
והעיניים אשר בימים עברו הביטו בה בבוז לא יראו דבר מעתה ועד עולם" (עמ' 278). משחק החידות הוא גם מוטיב מרכזי במחזור השירים של גולדברג: "כי פשוט כפתרון כל חידה / לבבו השביר בחזה [...] ימתק הדבש במפולת כפירים / ולב חלש בגוף גיבורים. / הגידו בנות לקרוב, לרחוק: / אכן מעז יצא מתוק [...] וילך וישר ברמה / ובלבו גם פתרון גם חידה [...] וילך, ופתרון חדש / בחידה כתולעת בפרי: / האשה מתוקה מדבש / והיצר עז מארי". (על האימוץ בידי לאה גולדברג את מוטיב החידה וטכניקת הפתיחה מ"שמשון" של ז'בוטינסקי, ראה במאמרו של הלל ברזל).

גם ביחס ל"שועלי שמשון" של אבנרי ניתן לטעון כי "שמשון" של ז'בוטינסקי שימש לו מקור השראה – הפעם לעצם הרעיון כי "שועלי שמשון" לא היו שועלים ממשיים אלא חבורה של לוחמים צעירים. הרמז הברור הראשון לכך שדמותו של "תיש", הנגלית לפנינו בפתיחת הרומן מבעד לנקודת מבטו של מכבונני בן־שוני, הוא הוא שמשון, קשור לכינוי "שועלים". אחד המסובים בפונדק אומר: "מרעיו בשם 'שועלים' יתכנו ולא בשם 'כרישים' – ביבשה יעשו מלאכתם" (עמ' 16). ובהמשך, מתוארת חבורה זו של לוחמים עזי נפש ונאמנים בלשון זו: "בעקבותי [של שמשון], כמו במשעול שנסול בסבך של בריות, פסעו עקב בצד אגודל כעשרים בני נוער, כולם בחורים כארזים, גבוהי קומה ורחבי כתפיים, ועל פניהם קריאת תגר. הלוי, שהיה קל תפיסה, נזכר במהתלה שקלטו אזניו בשעת ההילולה – 'שועלים' – ומיד אמר בלבו – 'נערים אלה לזאבים ידמו ולא לשועלים'" (עמ' 45).

לאחר שהצבעתי על הקשרים האמיצים שבין שיריהם של אבנרי וגולדברג לבין יצירתו של ז'בוטינסקי, ואולי אף למרות קשרים אלה, ברצוני לטעון כי חיוני להבחין בין שני ממדים שונים כאשר דנים בגלגוליה של דמות: הממד של המקור האפשרי שממנו נשאב יסוד מסוים אל טכסט מאוחר, לעומת הממד של יחסי הדיאלוג המשמעותיים הנוצרים בין טכסטים. (עניין אחרון זה קרוב למה שזויה בן־פורת מכנה "בין־טכסטואליות רטורית"). מן העובדה כי יסוד מסוים נשאב מטכסט מסוים אין להסיק כי בין השניים נוצרים בהכרח יחסי תיבנות משמעותיים. ביחס ליצירותיהם של אבנרי וגולדברג ניתן להראות, כי שני היוצרים שאלו ככל הנראה מוטיבים אלה או אחרים מיצירה קודמת, "שמשון" של ז'בוטינסקי, שגם היא "כתבה מחדש" את הדמות המקראית, ועם זאת, הדיאלוג המשמעותי שיוצרים שני הטכסטים השירים הללו הוא עם הטכסט המקראי ולא עם הטכסט של ז'בוטינסקי. אי הכרת הרומן של ז'בוטינסקי אינה פוגמת בהכרח במימוש ובהבנת שני השירים; והיכרות עם הרומן של ז'בוטינסקי אינה תורמת להעשרת משמעותם, וודאי שאינה מהווה תנאי הכרחי להבנתם. במילים אחרות, בתהליך הקליטה של השירים נדרש הקורא לעמתם עם הסיפור המקראי ולא עם הרומן של ז'בוטינסקי. ניתן להמחיש נקודה זו מזווית נוספת. ברומן "שמשון" של ז'בוטינסקי נקראת אמו של שמשון "צלפונית". שם זה הגיע אל ז'בוטינסקי, כמובן, לא מן המקרא (שם אין אמו של שמשון זוכה לשם, למרות תפקידה המרכזי בסיפור) אלא מן התלמוד הבבלי (בבא בתרא צא ע"א). ולמרות זאת, אין טעם לדבר על יחס דיאלוגי משמעותי הנוצר בין הרומן של ז'בוטינסקי לבין הטכסט התלמודי. גם כאן – היחסים המשמעותיים נוצרים ישירות עם הטכסט המקראי, תוך "דילוג" על המקור הבת־מקראי, שגם הוא פירש, העיר ו"כתב מחדש" את שמשון.

ככל שהדברים אמורים ב"כתיבה מחדש" של דמויות מקראיות ארכיטיפיות, הכלל הוא כי היחסים הבין־טכסטואליים המשמעותיים ייווצרו תמיד עם הטכסט המכונן (במקרה שלנו, כמובן, המקרא); זה הטכסט שבמסגרתו התגבשה הדמות הארכיטיפית ושבו זכתה לקרום עור וגידים כדמות אינדיבידואלית, תוך "דילוג" על פני העיצובים והעיבודים השונים שלהם זכה אותו טכסט ראשוני במהלך ההיסטוריה.

על רצף הזמן נוצר תהליך של "גלגולים" שעברו הדמויות המקראיות השונות ש"נכתבו מחדש" בידי יוצרים ואמנים מתקופות שונות. ניתן לתאר תהליך זה של גלגול במהלך ההיסטוריה באמצעות מודל של סולם: כל שלב חדש נשען על השלב הקודם לו ומפתחו. והנה, במחשבה שנייה, אין ספק שיש משהו מצמצם ואף מטעה במודל הקווי והחד־ממדי של הסולם, ועדיף להמירו במודל של שיח או של עץ: ה"גזע" המקראי יכול להצמיח כמה "ענפים" (מבחינה תימאטית, למשל) שמתוך כל אחד מהם יכולים לצמוח ענפי משנה וכן הלאה. מודל העץ עדיף על פני מודל הסולם, אבל גם הוא מוגבל לתיאור מקורות השאיבה של מוטיבים ויסודות; כאשר אנו חושבים על ממד יחסי הדיאלוג המשמעותיים הנוצרים בין המקור המקראי לבין טכסטים מאוחרים ה"כותבים מחדש" את הדמות המקראית, הרי שהן מודל הסולם והן מודל העץ אינם מספקים ועלולים אף להטעות: אמנם שלבים חדשים בסולם, או ענפים שונים בעץ, יכולים לשאול יסודות משלבים או מענפים שקדמו להם, אבל את הדיאלוג המשמעותי הם מקיימים כל פעם מחדש באופן ישיר עם בסיס הסולם או עם גזע העץ. דומני כי הקשת המתכנסת שלפניכם (מודל "זנב הסוס") יכולה לספק מודל כזה:

באמצעות מרכיביו של מודל זה ניתן לאפיין אפשרויות שונות ומגוונות של יחסים בין־טכסטואליים, הלוקחים בחשבון הן את ממד השאילה והן את ממד התיבנות. ככל שהדברים אמורים בדמויות ארכיטיפיות, התבנית השולטת היא זו שבה כל טכסט חדש ($ט_1, ט_2, ט_3$) מקיים יחסי דיאלוג משמעותיים – המסומנים על ידי חץ רציף דו־כיווני – עם הטכסט המכונן (ט"מ), ויחסי שאילה אפשריים ואופציונליים – המסומנים על ידי חץ חד־כיווני מקווקו בין $ט_1, ט_2, ט_3$ – עם טכסטים מוקדמים.

המעקב אחרי גלגולי דמותו הארכיטיפית והמרתקת של שמשון ביצירות שונות מן הספרות העברית החדשה יכול דומני להדגים יפה תבנית יחסים זו. בחינת גלגולי דמותו של שמשון במסגרת המסורת הספרותית והאמנותית העשירה של המערב – הכוללת, בין היתר, יצירות ספרותיות משל צ'וסר ומילטון, ציורים משל רובנס ורמברנדט, אופרה של סן־סנס, סרט של ססיל ב. דה־מיל – יכולה לחזק את ההבחנה בין שני סוגי היחסים הבין־טכסטואליים. בחינה כזאת יכולה גם לחזק את ההכרה במורכבות ובאטרקטיביות הגדולים של דמותו של שמשון המקראי. אבל בחינה מקיפה כזאת היא כבר נושא למאמר (או שמה לספר?) נפרד.

היצירות הנזכרות במאמר והצעה לקריאה נוספת:

- דוד אבידן, "שמשון הגיבור", משהו בשביל מישהו, תל אביב 1987, עמ' 220-227
- אורי אבנרי, "שיר השועלים", בשדות פלשת 1948: יומן קרבי, תל אביב תש"ט, עמ' 207
- עירית אמינוף, "בעיית דמותו של שמשון בספרות חז"ל ותקופתם", עבודת גמר לתואר שני, ירושלים תשל"ה
- מיכאל בן-חורין (עורך), ברוך הגבר, ספר זכרון לקדוש ד"ר ברוך גולדשטיין הי"ד, ירושלים 1995
- זיוה בן-פורת, "בין-טקסטואליות", הספרות 2 (34) (קיץ 1985), עמ' 170-178
- שמואל בס, "שמשון", נחל קדומים, תל אביב תש"א, עמ' 12-17
- הלל ברזל: "אהבת שמשון", בתוך: לאה גולדברג - מבחר מאמרי ביקורת על יצירתה, תל אביב תש"ס, עמ' 129-136
- לאה גולדברג, "אהבת שמשון", שירים ב, תל אביב 1986, עמ' 208-215
- בתיה גור, רצח בחוג לספרות, ירושלים 1989, עמ' 130-137
- חיים גורי, "שמשוני", תנועה למגע, תל אביב תשכ"ח, עמ' 13
- זאב ז'בוטינסקי, שמשון, תרגום: י' אורן, תל אביב 1976
- יאיר זקוביץ, חיי שמשון, ירושלים תשמ"ב
- יאיר זקוביץ, דוד - מרועה למשיח, ירושלים תשנ"ו (עם נספחים מאת שלום צבר ["דוד המלך בראי האמנות היהודית"] ואביגדור שנאן ["המלך דוד בספרות חז"ל"])
- נתן זך, "את שערו של שמשון", שירים שונים, תל אביב תשמ"ד, עמ' 64
- נתן זך, "אמן", כיוון שאני בסביבה, תל אביב תשמ"ד, עמ' 35-36
- יוסף מיכה לבנזון (מיכ"ל), "נקמת שמשון", שירי מיכ"ל, עם מבוא וציונים מאת י' פיכמן, תל אביב תשכ"ד, עמ' 75-80
- משה חיים לוצאטו, מעשה שמשון, התקין עלי-פי כתבי-יד יחיד והוסיף מבוא והערות יונה דוד, ירושלים תשכ"ז
- יגאל מוסינזון, "שמשון, קצין בצה"ל" או "רקויאם לארץ פלשתים", תל אביב תשל"ב
- אריה סיוון, "שיר מתהפך שיש לו שני סיומים חלופיים", כף הקלע, תל אביב 1989, עמ' 20
- אריה סיוון, "שמשון היה", גבולות החול, תל אביב 1994, עמ' 13
- יהודה עמיחי, "שמשון", שירים 1948-1962, תל אביב וירושלים תשכ"ה, עמ' 225-226
- אנדה עמיר, "דלילה", גדיש ועמר: שירים, תל אביב תשכ"א, עמ' 60-69
- יעקב פיכמן, "צללפונית" ו"שמשון בעזה", כתבי יעקב פיכמן, תל אביב תש"ך, עמ' קלג-קמו
- יעקב פיכמן, "שמש באשקלון", ערוגות: דברי שירה ופרוזה, ירושלים 1954, עמ' 23-24
- דוד פישלוב, "כי בכל בגידותיה מתקה: קווים לדמותה של דלילה", מותר 4 (בדפוס)
- אשר רייך, "על אגדת הכוח של שמשון", מראה מקום, תל אביב 1978, עמ' 23
- יוסף צבי רימון, "משירי שמשון", ילקוט שירים, תל אביב 1989, עמ' 106-108

W.B. Stanford, *The Ulysses Theme: A Study in the Adaptability of a Traditional Hero*, Oxford 1954, pp. 1-7

* מאמר זה הוא חלק ממחקר על גלגולי דמותו של שמשון בספרות ובאמנות הנתמך על ידי הקרן הלאומית למדע. תודתי לשגית בלומרוזן, אילה עמיר ומירה רייך על העזרה באיסוף החומר ובארגונו.